

DE TWEELING H

Giorgio Falco

De tweeling H

Vertaald uit het Italiaans
door Els van der Pluijm

De vertaalster ontving voor deze vertaling
een werkbeurs van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Oorspronkelijke titel *La gemella H*

© 2014 Giulio Einaudi editore s.p.a., Turijn

© 2017 Nederlandse vertaling Els van der Pluijm /

Uitgeverij Wereldbibliotheek

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagbeeld © Johannes Handschin, 1934 /

Mondadori Portfolio / Getty Images

NUR 302

ISBN 978 90 284 2679 5

www.wereldbibliotheek.nl

Wedden dat we de inrichting erbij kopen?

– Mario Camerini, *I grandi magazzini*, 1939

Het fascisme was de geest, Upim het lichaam.

– Leo Longanesi

Maar ik lig hier in mijn eentje.

– Ingeborg Bachmann

Hilde

Vroeger aten we alleen appels in de strudel.

Dat is het begin, het moment waarop herinneren het uitwissen van eerdere pogingen betekent, die worden weggemoffeld door het definitieve beeld dat het bestaan herziert en alle andere mogelijkheden absorbeert, ook wat in vergetelheid is geraakt: gras op de vroege ochtend, gebladerte dat het licht dempt, bezwete gestalten rond het middaguur, het gezicht van een vrouw nadat ze een lied heeft aangeheven, bloeddruppels op verse sneeuw, de dag dat we voor het eerst onze adem inhouden bij een mandje bosbessen, de gezwollen aderen in iemands hals, duidelijk zichtbaar op onze slapen wanneer we ons als kind onze dood voorstellen. Het moment van de strudel is altijd alleen van mij en mijn moeder, ons moment. Helga heeft geen strudel nodig om de genegenheid van onze moeder te voelen. Maar dat alles gebeurt, zoals mijn vader in 1945 zegt, *vroeger*. Hoeveel tijd kunnen we vasthouden, van *vroeger*? Hoeveel geheugen overleeft de kleine Hilde? Elke familie sluit het verleden op in veelzeggende zinnen die een paar keer per jaar terugkomen, gewichtig als een zwaarmoedig gezang dat met een tweeledig doel wordt gezongen: in de hoop dat er misschien iets in de zin verandert, met de zekerheid dat er ook ditmaal niets zal veranderen. Dus houden we onze mond op de dagen van de appels en de strudel, *vroeger*, de appels en de strudel zijn mijn moeder die de bloem in een schaal zeeft, zout toevoegt en in het midden een kuiltje maakt, daar de boter en het lauwe water in giet; ze zegt dat ik het mes en de lepel moet pakken, daarmee gewapend meng ik het deeg, roer bloem, olie en water door elkaar. Daar ga ik mee door tot mijn moeder het deeg met haar handen verder kneedt, terwijl ik me naast haar

over alle ingrediënten verbaas, de appels en de citroen, de rozijnen, de kaneel en de abrikozenjam, vrolijk, los van de tijd. Data zouden gebaat zijn bij lineaire herinneringen, een geheugen dat met terugwerkende kracht is geconstrueerd, maar er zijn meerdere stemmen, een koor van plaatsen en verschillende talen, meervouden zonder hiërarchie, liefde voor het onvoltooide van het leven. Hilde Hinner, dat ben ik niet alleen, al vertrek ik vanuit een bevoorrechte positie: ik ken mijn einde.

Maria Zemmgrund, mijn moeder, wordt in 1909 in Bockburg, Beieren, Duitsland, geboren als dochter van Michael Zemmgrund en Christa Wissens. Michael vecht in de Eerste Wereldoorlog als infanterist. In 1918 komt hij terug naar Bockburg, zijn gezicht vier jaar ouder, maar zijn handen verzorgder dan bij zijn vertrek, als ze de fabriek achter zich laten. Maar zijn rechterbeen is geamputeerd. Michael Zemmgrund nadert het stadje, de toren van de Sint Josefkerk, het klokgelui boven de leistenen daken, de wolken weerspiegeld door de plassen die hij moet ontwijken. De oorlogsinvaliden kijkt naar de gespieerde boomstammen, zo voortstompelend is het alsof hij de bomen voor het eerst ziet, elke stap de interval van het ontbrekende lichaamsdeel, het tegendraadse ritme van de grond dat wordt bevestigd door de verraderlijke cadans van de ademhaling als de zwaarte van het ongedeerde been volgt op de kunstmatige beweging van het andere. Een boerin steekt bij het naderen van soldaat Zemmgrund over, en hoewel ze recht loopt met een emmer in haar hand, knoeit ze druppels op een paar meter van de silhouetten van de ossen die achter elkaar over de omgeploegde aarde lopen. Ze verplaatsen hun hoeven met dezelfde beweging als de kreupele veteraan.

Welkom thuis, Michael Zemmgrund!

Op zijn zevenendertigste invalide, moet hij met zijn oorlogspensioentje zorgen voor Christa, Maria en Peter, die meteen na Maria in 1910 is geboren. De familie staat hem op de stoep verbijsterd op te wachten, zijn vrouw, die zich al bij het weduwschap had neergelegd, vol vage herinneringen; zijn kinderen, bij zijn vertrek nog heel klein, met weifelende blik. Voorzichtig nemen ze het soldatengezicht op, teleurgesteld omdat ze geen

geweerkolf of een medaille voor betoonde moed op zijn borst zien, maar ze zijn wel nieuwsgierig naar de houten kruk die van zijn oksel langs zijn romp omlaagloopt, min of meer parallel aan zijn gerafelde broek, naar die halve afwezigheid, waar hun blikken blijven steken.

Pas na een paar uur – doorgebracht in de beslotenheid van het gezin met het aftellen van levenden en doden, terwijl die vreemde kinderen op het erf spelen – maakt Michael Zemmgrund de gesp los en laat hij zijn broek zakken, met één hand op de schouder van zijn vrouw, in zijn ogen een vakkundig verpleegster. Zijn benen zijn verzwakt door het soldateneten, lauwe soep in ijzeren kommen ter grootte van helmen, met een kogelgat, de maaltijd opgeslorpt door een gulzig gaatje in plaats van een mond. Geholpen door oma Christa, laat soldaat Zemmgrund het zwarte hout van het been zien, aan zijn stomp vastgesjord met een provisorische wirwar van vetes en bandjes. Ziehier je man, de huid is er wel, maar het bot ontbreekt: ze komt dichterbij, niet bij haar man maar bij dat nieuwe houten schepsel.

Een been dat echt lijkt is alleen bestemd voor een officier, een van de weinige commandanten die in de oorlog iets kwijtraken. Dat van jou is het been van een marionet, je kunt het niet goed besturen, net als een echt been dat slaapt en dat je voelt tintelen, je raakt het aan, vertrouwt op de aanwezigheid ervan, maar voelt alleen afwezigheid. Je tilt je voet en de zogenaamde rest van jezelf op, sleept negen kilo kunstbeen mee, je bewegingen altijd onnatuurlijk, je moet op je gewicht letten: je mag niet dikker worden, anders past de stomp niet meer in het tuig. Die stomp is de grens, die moet je bewaken; je mag ook niet afvallen, de stomp zou niet meer passen, er zou lucht bij komen, die nergens heen kan maar is veroordeeld tot je lichaam, tot trage erosie van binnenuit. Je rug doet pijn. Om zo kreupel te lopen moet je je met je lendenen afzetten. Iedereen heeft met je te doen vanwege je been, maar ze vergeten je rug die in een nieuwe houding voort moet. Je krijgt acute hernia, scoliose, zacht weefsel verkalkt, je ruggenwervels vechten met elkaar en jij staat stokstijf, dubbel gebogen midden in de kamer.

De Zemmgrunds wonen in het oude deel van Bockburg, in een

kleine woning op de begane grond, Wiesenstrasse nummer 20. Hun onderkomen bestaat uit één enkele kamer van dertig vierkante meter; de wc – gedeeld met de andere bewoners van het pand – ligt in een hoek van de binnenplaats, een hokje op de plek waar ook de katten, aan de buitenkant, van de aarde profiteren om hun behoeften te doen. Maria haat katten, altijd weer herinnert hun pislucht haar aan dat vernederende samenwonen in de eerste jaren van haar leven, de tijd waarin ze zich schaamt voor haar huis, voor de kamer waarin ze wordt geboren en opgroeit, het ongemak van een opklapbed in de keuken, de slapeloze nachten met naast zich de ademhaling van haar broer Peter die uiteindelijk de klamme muren in bezit neemt.

De kleine woningen aan de Wiesenstrasse moeten het nog steeds doen met de negentiende-eeuwse erfenis van zwarte, aangestampte aarde. De plafonds zijn te laag voor een entresol of een kleine zolder. In elk appartement wonen gemiddeld vier mensen, zoals in het geval van de Zemmgrunds. Soms wonen er zes, en vooral 's zomers geniet de hele buurt mee van het geschreeuw of de gewone gesprekken in de gezinnen en lijkt de eeuwige koollucht – meer dan de seks, het nachtelijke gekreun in dialect – verantwoordelijk voor de bevolkingstoename. Die geur gaat dwars door verdiepingen en gipsen scheidswanden heen, als een aanhoudende klaagzang, de hoop dat die wanden instorten en al die oren in hun val meesleuren.

Oma Christa is een vakbekwaam coupeuse, maar kan daar niet haar beroep van maken. Zelfs al had ze het geld om een naaimachine te kopen, waar zou ze die dan in die dertig vierkante meter aan de Wiesenstrasse moeten neerzetten? Bij elke seizoenswisseling gaat ze de huizen langs, gebruikt de naaimachines van de huisvrouwen die in goeden doen of zelfs rijk zijn, rijkdom waardoor de kwalificatie huisvrouw niet langer geldt. De dames wantrouwen de grote warenhuizen, houden vast aan hun gewoonte om hun kleding bij coupeuses te bestellen. Christa neemt de maat, knielt om de lengte van de kledingstukken af te tekenen, knipt, rijgt, naait. Ze neemt Maria en Peter mee. Maria kijkt naar de schaar die in de stof hapt, naar de overgeschoten restjes, de draden als witte wormen. Ze kijkt naar Chris-

ta's gezicht, ernstig door de tussen haar lippen geklemde naalden en spelden, zoals beroepsnaaisters gewoon zijn. Maria is bang dat haar moeder even niet oplet, niest, opeens zucht, spelden en naalden van haar lippen in haar keel, haar luchtpijp, haar buik, de dood van haar moeder bij rijke mensen thuis, tussen gladde, witgeschilderde wanden. Aan die muren schilderijen waarop eeuwenoude gebeurtenissen zijn afgebeeld, heiligen en dieren worden gedood, feestmalen van dronkaards, schuchtere madonna's. Christa begrijpt niet dat ze die gebeurtenissen ingelijst in hun huis ophangen en niet in een kale, kille kerk. De huizen zijn warm, hebben verwarming, kachels van majolica, van keramiek, op marmeren of door schrijnwerkers ingelegde houten tafels prijken kleedjes die in 1700 zijn gehaakt: vazen met bloemen die nooit sterven.

In het huis aan de Wiesenstrasse verwarmt een kleine vuurpot nauwelijks je voeten en een stukje van je benen, bovenlichaam en handen blijven koud. In 1921 komt er elektriciteit, maar de Zemmgrunds laten het licht vaak uit, vertrouwen de meter niet, verkiezen het roodachtige schijnsel van de olielamp. In het donker van de kleine kamer stijgt het vocht op van de hobbelige vloer en blijft halverwege hangen, als een nachtdier met een dikke vacht dat zich uitgehongerd aan de muren hecht, de haren op de slopen om beschimmelde kussens doorweekt, tot de hele familie om beurten hoest, alsof ze de voetstappen op de straat vlak achter het beslagen glas van het enige raam ver van hun lichaam willen houden. In bed, naast haar broer Peter, droomt de kleine Maria Zemmgrund van een ander leven.

In 1929 verlooft Maria Zemmgrund zich met Hans Hinner, op een zomerfeest aan de Isar, een van de twee rivieren die Bockburg omspoelen. Ze zien elkaar voor het eerst in 1924, als ze op dezelfde school zitten; het stedelijk lyceum kost geld, zij gaat naar school dankzij de partij, die het inschrijfgeld betaalt. Hans en Maria dansen op de rivieroever, kijken naar de grond, bang op elkaars tenen te trappen. Ze zitten op een steen die nog warm is van de middagzon, de avondlucht opgevrolijkt door vuren, door het luide geknetter van brandhout en lachsalvo's. Ze drinken bier

en eten halfkoude aardappelomeletten en hardgekookte eieren uit een mand die wordt beschenen door de maan, alsof het hemellichaam toen de tijd begon onder de eierschalen was gestold om tevoorschijn te komen in de handen van Hans en Maria, die niet veel van elkaar weten, afgezien van de vluchtige dagelijkse herkenning van gezichten die in korte tijd snel zijn gegroeid. Ze zijn al twintig.

In 1929 werkt Maria ondanks de penibele economische situatie als verkoopster in de winkel van Frau Adlung aan de Marktstrasse, waar stoffen, dekens, lakens en ondergoed worden verkocht. De winkel ligt in het centrum, de zaken gaan alleen goed op zaterdag, de marktdag, als de winkel door de aanwezigheid van de marktkramen van de grotere toeloop profiteert. Ze is niet bang voor de concurrentie, zegt Frau Adlung telkens weer, was het maar elke dag markt! Wat is beter, één verkoper en tien klanten of tien verkopers met honderd klanten? Natuurlijk, het beste is één verkoper en honderd klanten, mijn artikelen passen bij elke beurs, ik kan die honderd klanten allemaal tevredenstellen. Toch gaan de zaken slecht, Maria kan zich niet herinneren wanneer er voor het laatst een stel binnenkwam dat op zoek was naar voordelige stof voor een visgraatkostuum voor de feestdagen, met vest en de van zijn grootvader geërfde horlogeketting. De eigenares beschouwt Maria als een investering voor de toekomst: sommige mensen kun je beter aan jouw kant hebben. De dochter van een invalide aannemen – in een periode van economische crisis – kun je als een stommitieit beschouwen, maar Frau Adlung kijkt vooruit: welke andere winkeleigenares zou in 1929 de dochter van een manke nazi werk geven? Er wordt steeds minder stof verkocht; als de mouwen van een colbert glad zijn geworden, volstaat een fluwelen stuk erop om nog een winter mee te kunnen, en niet alleen kinderen dragen in december steeds kortere broeken, maar ook jongens met een beginnend snorretje. En droegen ze nou maar een winterjas! Ze behelpen zich met colberts en twee lagen truien, vaak vol gaten, en denken dat ze het warm krijgen van sokken, die meteen lubberen, zodat het elastiek op hun schoenen zakt, als slobkousen over enkellaarzen vol gaten. Rijke klanten kopen een onderbroek liever in München.

We hebben een winkel vol onderbroeken. Vijfentwintig kilometer heen en vijfentwintig kilometer terug. Hans, zou jij vijftig kilometer rijden voor een onderbroek?

Ik zou wel vijftig kilometer rijden naar Neurenberg, om op de redactie van *Der Stürmer* te werken. Het heden van een bepaald soort journalistiek is de leugen, de dubbelzinnigheid, de belediging, de provocatie, de aanval op de ruggengraat van het bestaan, het voortdurende beroep op wat vlak onder onze opperhuid schuilt: een gewillig oor, bereid om te luisteren naar het valse refrein van de schreeuwerige krantenkop die het vooroordeel als waarde aanprijst, naar de uitgeholde taal, een paar opvattingen die zo vaak worden herhaald dat we er letterlijk misselijk van worden. Morgen mag het slachtoffer zijn verontwaardiging laten blijken, nietszeggende woorden die de vertraging vergoelijken, niemand zal ze zich herinneren, na het overschrijden van een bepaalde drempel heeft antwoorden geen zin meer, is weerleggen belachelijk. Wie het taalspel beheerst is een stap vóór, zet een volgende aanval in, de systematische verkrachting van het woord, gefaciliteerd door de paar seconden aandacht die ieder menselijk wezen kan volhouden, niemand wil het waarheidsgehalte van een verslag, van een aantekening controleren. De wereld is een bouwwerk van woorden, die woorden bezetten pleinen, wegen, stations, de radio, tuinen, auto's, huizen, crèches, scholen, fabrieken, kantoren, inrichtingen, ziekenhuizen. We zullen een nieuwe discrepantie tussen werkelijkheid en taal bedenken, om het bestaan van de luisterende bevolking te vullen: Maria, daar wil ik zijn.

Hans Hinner werkt op zijn twintigste voor *Mutter*, de krant voor Bockburg en omstreken. Een van de meer dan vierduizend dag- en weekbladen die vóór 1933 verschijnen. Het heeft een oplage van twintigduizend exemplaren, verschijnt op het formaat van een dagblad, maar is een weekblad dat tot in de plaatsen aan het Starnbergmeer verschijnt, langs de vijfenvijftig kilometer lange omtrek ervan en verder zuidwaarts, in Bad Tölz.

Wat is het leven in de winkel van Frau Adlung toch saai, de stoffen gerangschikt naar soort – zijde, wol, katoen – tint en vooral prijs, de kostbaarste in de rechterhoek, dicht bij de eta-

lage en de kassa, waarachter de eigenares haar dagen slijt, de beste klanten bedient, die, hoewel ze voortdurend klagen dat de zaken slecht gaan, nog steeds naar de winkel komen, de wereldproblemen oplossen met stoffen, ze betasten, hun vingers langs het borduurwerk halen, met hun nagels in de kostbaarste appliqués prikken; de sieraden aan hun polsen lijken de waarde van de stoffen te verhogen.

Een feestavond, zomer 1929, geholpen door uitbundige muziek verlicht het vuur van de fakkels de oever, de voorste meters van de stroom ruiken naar wasgoed, de vlammen keren zich af van de klanken en de muziek verstomt, vindt een rustpunt midden op de rivier, waar alleen het water spreekt, gevangen in haar eigen kronkelwegen, waar muziek en vreugdekreten van ver komen, zich niet bewust van het nieuwe tijdperk.

En wat verdient een journalist van *Mutter* dan wel? Genoeg om mijn dochter te onderhouden? Dat betwijfel ik. Had je het beroep van je vader maar! Iedereen kent Herbert Hinner. De Hinner, al generatieslang smeden. Hans Hinner: journalist. Is dat een baan, in Bockburg? Journalistiek is tijdverdrijf. Wedden dat je minder verdient dan een arbeider? Ik haat kranten als *Mutter*. Ik hoef niet te weten op welke dag mijn buurman zijn hond kwijtraakt. Ik hoor hem niet meer blaffen, dat weet ik ook zonder het te lezen. Jij wilt de dingen veranderen, maar je hebt een betrouwbare politieke gids nodig om vooruit te komen. Iemand van jouw niveau kan toch niet denken dat hij in Bockburg als journalist kan overleven. Als je per se wilt, hou je *Mutter* aan om je inkomsten op te krikken en zoek je serieus werk. Wil je geen smid worden? Vraag je vader om een mooie jas en een zwarte hoed, dat maakt altijd indruk, de mensen denken dan misschien dat er onder die hoed een kop met goede ideeën zit.

Rosie heeft al vanaf 1910, de eerste verjaardag van haar zoon, een goed huwelijk voor Hans in gedachten. Ze is niet blij als hij tijdens het middageten zijn verloving aankondigt. Ze omklemt haar vork, die wel tien kilo lijkt te wegen, voordat die op het bord tuimelt. Luister naar je moeder. Er wonen zo veel meisjes in Bockburg. Als die andere je niet aanstaan, ben je niet verplicht

er een uit Bockburg te trouwen. München barst van de meisjes! Neurenberg barst van de meisjes! Maria Zemmgrund is de dochter van een invalide. Oorlogsinvalide, maar evengoed invalide. Haar vader is een nazi, Hans, het zijn boerenkinkels, wij zijn nationalisten, geen nazi's, de monarchie is traditie en klasse, waarom je binden aan de dochter van Zemmgrund, die hinkpoot?

Michael Zemmgrund is niet de enige invalide in Bockburg. En niet allemaal zijn ze oorlogsslachtoffer, er zijn ook een paar poliopatiënten. Ze scharrelen op straat rond, strompelen op schoenen zonder veters, onder hun jassen dragen ze lubberende, gestreepte pyjamajasjes, twee maten te grote broeken; op de straten in het centrum mopperen ze op de orgeldraaiers, verkleumde bejaarde bedelaars, met schorre stemmen die passen bij de woorden van hun muziek en de stilte van hun genuilkorfde honden. De invaliden zoeken een plek voor de Sint Josefkerk, leggen hun hoed op het plaveisel, ondersteboven, met de opening omhoog op de grond, in afwachting van aalmoezen, ruziën om het beste plekje, bedreigen elkaar, steken krukken omhoog, zwaaien met houten stokken, kunsthanden in zwarte handschoenen, en als de strijd is beslecht beginnen ze smeekbeden te fluisteren, onsamenvangend, treurig gekjammer, alsof hun stem een op zichzelf staand schepsel was, onafhankelijk van de rest van hun lichaam. Maar alle bedelaars, of hun tactiek nu iets oplevert of niet, hebben te lijden onder de kinderen die hen uitjouwen. Kinderen weten instinctief dat ze zuinig moeten zijn met hun meedogenloosheid – net als met hun kennis of hun liefde – en die op een zorgvuldig uitgekozen slachtoffer moeten botvieren. De kinderen schoppen, richten hun vijandigheid op het ontbrekende lichaamsdeel, schreeuwen wachtwoorden, doen alsof de uitverkoren invalide iets anders is, niet langer een mens maar een wezen dat kraait als een haan bij het aanbreken van zijn laatste dag.

Michael Zemmgrund mijdt deze invaliden. In het café maakt hij kennis met Franz-Josef Krauss. Die is vijftientig, heeft weinig, fijn blond haar, zijn wangen zo rood als twee nog bijna rauwe biefstukjes die boven op zijn opperhuid liggen, als een extra laag die gloeit onder zijn kleine oogjes, twee spleetjes te

midden van vlekken en pukkels, puisten die hem opscheppen met een misplaatst schutterig, puberaal uiterlijk, dat lijkt te kunnen exploderen om onder het oppervlak zijn ware gezicht te tonen. Krauss werkt tot zijn vijftiengste in de levensmiddelenzaak van zijn vader. Na diens overlijden staat hij zijn erfdeel af aan Kurt, zijn oudere broer. Na de mislukte nazistische staatsgreep van 1923, besluit Krauss de politiek in te gaan. Net als veel inwoners van Bockburg, kiest Krauss – vóór 1923 – voor de nationalisten. Het electoraat van Bockburg is verdeeld over sociaal-democraten en nationalisten, met een voorsprong voor de eersten. Communisten zijn er weinig, nazi's nog minder. In 1924 stapt de invalide Michael Zemmgrund op een maandagmorgen over de drempel van de afdeling van de nazipartij op nummer 2 in de Marktstrasse. Hij gebruikt zijn individuele gebrek als certificaat van een collectief onrecht dat om schadeloosstelling roept. Vier jaar later krijgen de nazi's bij de verkiezingen minder dan honderd stemmen, maar dat weerhoudt de partij er niet van Maria Zemmgrund het jaar daarop in de winkel van Frau Adlung aan te stellen.

Overheidsfunctionarissen, ambtenaren, arbeiders, spoorwegpersoneel, veteranen van de Eerste Wereldoorlog, kooplui, winkelbedienden, loopjongens, ambachtslieden, landbouwers, dagloners: allemaal nog steeds in de kleding van hun voormalige beroep, vormen ze lange rijen werklozen die één enkele massa worden, sommigen in overalls, anderen in overjassen en grijze pakken die zinspelen op een verleden in een of ander bedrijf, als boekhouder of afdelingschef of verkoper, slachtoffers van de concurrentieslag binnen een groot warenhuis, binnen een farmaceutisch bedrijf of bij een autodealer, bij een fabriek waar de leiding ontevreden is over een lichte daling van de inkomsten, en nu wijzen die jassen en overjassen op de waardevermindering van het geld en van de mensen. De werklozen komen ook uit de omgeving van hun stadje, voeden de bezorgdheid van de inwoners van Bockburg, ze lopen langs het plaatsingskantoor en denken: ik zou de volgende kunnen zijn, ik ben vijftieng, ik ben tweëndertig, vierenvertig, als dat mij overkomt, ben ik verloren. We staan in de rij, allemaal eender. Wie een miljoen mark

heeft kon evengoed niets hebben. Wie niets heeft, wil niet eens papiergeld, hoogstens goed om in de haard te stoken. Elk plaatje op het geld – koningen, koninginnen, arbeiders met mokerhamers, boeren met zeisen – is waardeloos, net als het bedrag waar het voor staat. Winkeliers klagen, klanten betalen niet contant, komen de winkel in en wijzen de uitgestalde koopwaar aan. Arbeidersvrouwen laten de krabbetjes liggen, een kind gaat niet dood van een aardappel meer en een hapje varkensvlees minder. De vrouwen van ambtenaren eisen varkensvlees en rosbief, zijn niet tevreden met margarine, hebben liever boter, eieren, worst, kaas, geen onverpakte of per stuk verkochte levensmiddelen, wensen merkartikelen, met een etiket zoals in de krant, herhalen de woorden die ze van de radio hebben geleerd. Ze willen geen bot met een stukje vlees dat uitstekend geschikt is voor de bouillon. Ambtenarenvrouwen steken zich liever in de schulden voor het bouillonblokje van de reclame. En blikjes. En fluortandpasta: poetsen met salieblaadjes, wat citroensap, drie minuten borstelen en water volstaan niet langer. Dan pakken de winkeliers mokkend hun schriftjes, zwarte kaften op de toonbank naast de kassa. Ze zetten nieuwe getallen naast de namen, bij eendere achternamen schrijven ze ook de voornaam op, wat de schuld nog concreter maakt. Scherr. Wendel. Wasen. Holund. Grossweiler, Saulgruber. Oberhäuser. Seeler. Rheinmünster. Mueller Paul. Mueller Peter. Er komen elke dag namen bij, ze vechten om een plekje tussen de lijntjes. De winkelier moet zijn leveranciers meten betalen. Als iedereen te laat betaalt, en het hele economische bancaire systeem is op achterstallige betaling gefundeerd, is er een soort evenwicht, een overlevingskans. Als iedereen te laat betaalt, is het uiteindelijk alsof iedereen op tijd betaalt. De problemen beginnen als iemand meteen geld eist. De vertegenwoordigers en handelsreizigers eisen van de kleine winkeliers boter bij de vis. Voor de dag met dat geld, anders leveren we geen producten meer. De handelsreizigers werken voor bedrijven die het liefst aan grote warenhuizen leveren, ofwel liefst een flinke hoeveelheid opdrachten krijgen.

Opa Michael zegt dat de eigenaars van de grote warenhuizen joden zijn die leegstaande panden opkopen en gebruiken om

nieuwe activiteiten te starten, dan meerdere panden samenvoegen en ombouwen tot grote warenhuizen, en dankzij hun internationale contacten in de commerciële en bancaire wereld fantastische prijzen krijgen van hun leveranciers, die ze pas na een paar weken betalen, maar het geld van hun klanten onmiddellijk incasseren, zodat ze een enorme liquiditeit hebben, die ze gebruiken om weer andere panden op te kopen. En intussen sluiten de winkels in de steden – en in kleinere steden als Bockburg – en blijven alleen die naïeve schriftjes met debiteuren en crediteuren over: nutteloze cijfers naast onbruikbare achternamen, die achter elkaar gelezen inderdaad een natie weergeven. De natie, gearchiveerd in de schriften van gesloten winkels, stemt, en de nazistische zetel aan de Marktstrasse – in 1924 toegelaten als iets folkloristisch – wordt druk bezocht, alsof de kiezers uit die schriftjes waren gekomen en zich op straat vertoonden, bij vergaderingen, gymnastiekoefeningen, in litaniën van onbetaalde bedragen. Dankzij de partij ontsnappen Michael Zemmgrund en zijn gezin uit het krot aan de Wiesenstrasse: de nazi's geven hem het huis aan de overkant van de rivier, Erdbeerestrasse nummer 8. Het is warm, heeft elektriciteit en stromend water.

Herbert Hinner is vergroeid met de moker in zijn smidse. Al generatieslang een familie van smeden. Wie in Bockburg een smid nodig heeft gaat, ook in de negentiende eeuw al, naar de smidse van de Hinnern, maar onderhandel niet te lang over de prijs, dan zou Herr Hinner zijn geduld weleens kunnen verliezen en je weggagen. Hij houdt van zijn werk, elk detail van zijn activiteiten geeft betekenis aan de handelingen die zichtbaar zijn in het eindproduct. Herbert Hinner leeft tussen een ijzeren hek en zijn binnenwereld. Hij toont zichzelf, ofwel zijn werk, hij heeft geen behoefte aan amusement om de diepe kloof tussen zijn werkuren en het ware leven te dichten. Zijn werk is zijn leven en heeft verder niets nodig: amusementsindustrie, feestdagen, Kerstmis, zondagen, de opdringerigheid van de klokkentorens, films, uitstapjes naar het meer, massarecreatie. Herbert Hinner is waakzaam, obsessief, je kunt niet eens zeggen dat hij van zijn werk